

Григорович Олександра
Наук. керівник – к. філол. н., ст. викл. Зелененька І. А.

КОНЦЕПЦІЯ ІСТОРИЧНИХ РОМАНІВ «ЗВ'ЯЗКУ ЧАСІВ» (НА МАТЕРІАЛІ ПРОЗИ ЮРІЯ МУШКЕТИКА)

Жанровий різновид епічних полотен «зв'язку часів» розвинувся в українській літературі у другій половині ХХ століття. Дослідники Віталій Дончик і Марта Кондратюк класифікували романи «зв'язку часів» за сюжетно-композиційними особливостями, виокремивши їх серед інших різновидів великої прози. Павло Загребельний започаткував цю жанрову форму романом «Диво», в якому зруйнував часові межі між сучасністю й історією. Письменник відійшов від усталених прийомів літописання, властивих традиційному історичному роману, поекспериментальному з погляду композиції змістивши хронологію розгортання подій, об'єднавши три часові пласти, зокрема, у наскрізному образі Софії Київської (диво, мистецький витвір, що функціонує в ХІ та в ХХ столітті), провів певні паралелі між Київською Руссю та ХХ століттям, акцентував увагу на безперервності української історії й геніальності народної творчості.

Віталій Дончик охарактеризував поєднання віддалених історичних епох як «зухвале» [Дончик 1984: 97], підкреслив високу продуктивність композиційного прийому «схрещення часів» у художніх творах останніх десятиліть ХХ століття [Дончик 1984: 97]. Подібне знаходимо в романах «Тисячолітній Миколай» Павла Загребельного, «Прийдімо, вклонімося...», «Морок» Юрія Мушкетика, «Каміння, що росте крізь нас» Теодозії Зарівної, «Єрусалим на горах» Романа Федорова, «Злет та заземлення Григорія Полетики» Юрія Хорунжого. Отже, можна вести мову про широке жанрово-композиційне, тематично-проблемне, розмаїто-стильове утворення, варте науково-дослідницького пошуку.

З особливою гостротою проблема історичної пам'яті, відродження традицій, боротьби за незалежність постала в останні роки. Ірина Зелененька акцентує увагу на нерозривній єдності історичної пам'яті у творах «зв'язку часів» з художнім освоєнням актуальних проблем сучасності. Дослідниця переконливо

стверджує, що, аналізуючи в психоісторичних образах минуле, митець намагається зрозуміти теперішнє і навпаки, а зв'язки образів «минулого-майбутнього» формують символ української історії у творчості письменників 60-90-х років ХХ століття як психосистему [Зелененька 2008: 5-6].

Композиційна своєрідність романних творів зв'язку часів висвітлена в працях літературознавців Наталії Горбач, Федора Кейди, Романа Кудлика, Оксани Проценко, Тараса Салиги, Михайла Слабошпицького, Анатолія Шпиталя та ін. Дослідники Галина Беляя, Віталій Дончик, Микола Ільницький, Марта Кондратюк, Леонід Новиченко, Валентин Оскоцький комплексно вивчали проблеми жанрової поетики романів «зв'язку часів», тому питання концепційності романів «зв'язку часів» залишається актуальним і потребує опрозорення.

Проаналізувавши розвиток поняття «роман «зв'язку часів» у працях літературознавців, спостерігаємо, що одні вчені (Галина Беляя, Василь Марко, Михайло Наєнко, Валентин Оскоцький та ін.) зараховують до цього різновиду твори, в яких «зв'язок часів» окреслюється на ідейно-тематичному рівні, як відстань між часовими пластами, що вимірюється особистою пам'яттю персонажа; інші (Віталій Дончик, Микола Ільницький, Марта Кондратюк, Леонід Новиченко та ін.) до цього типу уналежнюють поєднання кількох сюжетів в композиції роману, що втілені у віддалених один від одного часових пластах. Тобто або вибудовано асоціативні ретроспекції персонажів, де риторика не виходить за «рамки певної історичної епохи» [Дончик 1987: 98], або ж часовий континуум має дещо вільний характер і «схрещує» сюжети, що розгортаються у віддалених один від одного площинах. Вдалим вважаємо формулювання Павла Рудякова, котрий називає романом «зв'язку часів» такий твір, у якому наявні два чи більше фрагменти, сюжетний час яких не збігається, тобто коли маємо справу з зв'язком сюжетних часів» [Рудяков 1995: 303]. Термін «роман «зв'язку часів» є досить влучним, оскільки характеризує тематично-проблемні домінанти й формально-композиційні особливості прозових полотен, у яких із певною художньою метою поєднано різні історичні епохи.

Наголошуємо, що за Мартою Кондратюк та за Віталієм Пономаренком, характерними для поетики романів «зв'язку часів» є:

1. тематичні домінанти, які повною мірою розкривають авторську концепцію;
2. умовність композиції;
3. варіативність фабульної схеми;
4. моделювання центральних та васальних образів (образу головного героя/образу історичної пам'ятки, образу екзотичної дівчини);
5. ретроспективні проєкції;
6. синкретизм різних часових пластів [Кондратюк 2004: 146; Пономаренко 2019: 38].

Вдало поєднані минуле та сучасне у романах Юрія Мушкетика «Прийдімо, вклонімося...» і «Морок», різні часові пласти у творі допомагають авторові розглянути тему історичної пам'яті. Ця особливість формує алгоритм образного та композиційного оформлення: історична пам'ять, за авторською концепцією, є духовним скарбом нації, націєтворчим чинником, а «зв'язок часів» стає необхідною умовою еволюції суспільства.

Літературознавці Анатолій Гуляк та Федір Кейда переконливо довели, що «Прийдімо, вклонімося...» – поліфонічний роман зі складними часово-просторовими вимірами, із самоочевидною екстраполяцією історичних подій на сьогодення, постановкою складних морально-етичних проблем [Гуляк 2009, с. 38]. Імпульсом для написання роману стали уривки літописного ізводу, що містився в Миколаївському Медведівському монастирі, оскільки згодом прозаїк зізнався, що саме з літопису він дізнався зовсім іншу картину гайдамаччини, Коліївщини, одного з найважливіших періодів нашої історії.

«Прийдімо, вклонімося...» – це сучасний художній твір, де давно минулі події національно-визвольних змагань осмислює наш сучасник, а людські долі, характери, мрії та пристрасті перебувають на рівні рецепції [Гуляк 2009: 38]. Особливим тут є психологізм письменника. Напружена фабула оригінально пов'язана з відображенням потоку свідомості героїв, де поєднано роздуми, спогади, блискавичні реакції, душевні муки.

У романі «Прийдімо, вклонімося...» взаємини автора з персонажами, а також із історичним і літописним матеріалом значно ускладнені. Юрій Мушкетик зруйнував часову відстань між подіями далекої Коліївщини та гнітючою моральною атмосферою,

що панувала в суспільстві наприкінці 50-х років ХХ століття, коли процвітала фальш, напівправа, коли за пропагандистською ідеєю «процвітання усіх націй і народностей» приховувалися великодержавні амбіції Росії. Авторська місія передана героям, внаслідок чого подолано межі між минулим і теперішнім, історичні події змальовано ніби зсередини, тому читач сприймає їх через призму сучасного розуміння історичного поступу, ставши свідком зображуваного, оповідачем [Гуляк 2009: 38-39].

На думку літературознавців Анатолія Гуляка і Федора Кейди рухає примхливе перехрещення людських доль, історій, характерів у романі «Прийдімо, вклонімося...» саме наскрізна тема історичної пам'яті, до якої невимушено додаються роздуми про повинність, совість, самопожертву тощо [Гуляк 2009: 59]. Так, головний герой твору – молодий вчений-історик, аспірант Академії наук Олег Зайченко – вперше приїхавши до Медведівки звертає увагу на нешанобливе ставлення людей до історичних пам'яток (зарослої травою давньої могили (очевидно гайдамацької), старої занедбаної церкви, на якій «красується» напис «Охороняється державою» тощо). Неспокійних думок додає Зайченку розповідь Василя Гордійовича Чорного про знищення міліцією на початку 30-х років великої бібліотеки та архіву з описаними кількома монахами відомостями про історичні події аж од Хмельниччини. Молодий вчений починає глибоко розмірковувати над словами Чорного про те, що пам'ять українців «затовкли», «спалили».

Василь Гордійович відкрив для Олега уривки з літопису, де гайдамацькі рухи, зокрема Коліївщина, постають в оригінальному, правдивому освітленні. Спілкування з Чорним сприяло переосмисленню життєвих цінностей Зайченка, він став по-новому дивитися на світ і людей. Олег переймається питанням: хто і з якою метою нищить народну пам'ять? Спостерігаючи за життям, юнак усе більше помічає «непам'яті», приходячи до парадоксальних висновків, відкриттів. Одним із таких відкриттів стало усвідомлення Зайченком національного характеру Коліївщини і того, що писати правду в дисертації не можна, бо його знищать. Тим більше, були приклади – академік Кульський, що працював у Олеговому відділі та завжди був готовий до того, що його заарештують, тримав під своїм робочим столом торбину з білизною, милом та цигарками – для тюрми. Вже пізніше Олег зрозуміє і обережність, навіть

полохливість свого батька, якого заградували «наші» через те, що перебував у німецькому полоні, порозумів він і знівечену радянщиною душу Чорного. У такий спосіб Юрій Мушкетик занурюється не лише у відомі причини вчинків, а й у витoki характеру, досліджує приховані збудники емоцій та волевиявленнь свого героя.

Українські романи «зв'язку часів» демонструють, що деструкція та деформація народної пам'яті обертаються руйнівними наслідками для нації та індивіда [Кондратюк 2004: 146]. Тому на основі аналізу поглядів чільних науковців підсумуємо, що концепція історичної пам'яті Юрія Мушкетика, поряд із раціональними чинниками, містить багато ірраціональних, містичних елементів, зокрема, таких: письменник, експлікуючи літературну традицію символізму й експресіонізму, наділяє здатністю не тільки людину, а й речі зберігати та передавати історичну пам'ять. За міркуваннями автора космічно-містичні, предметні образи (будівлі, книги, мова, пісня, природа, земля), на відміну від людини, не здатні зрадити, забути минуле, неспроможні на підлість. Отже, вони передбачають відродження історичної пам'яті та стають її заporукою за умови історичної амнезії.

Містичним елементом авторської концепції Юрія Мушкетика є впевненість, що код історичної пам'яті існує в кожній людині на рівні підсвідомості. На думку Марти Кондратюк, позиція прозаїка суголосна з платонівсько-сковородинською ідеєю анамнезії, прапам'яті, «вдивляння в себе» як можливості містичного пригадування позаособистісного минулого [Кондратюк 2004: 147]. У великій прозі ця думка часто пояснюється ідеєю реінкарнації, що реалізується через моделювання персонажів як «часових» двійників. Такий прийом нерідко підкріплюється ономастично: у романі «Морок» Юрія Мушкетика боярський син, монах Олег-Вассіан є двійником працівника музею «Лавра» Олега Шуляка, ігумен Феодосій – директора заповідника «Лавра» Тодося Панасовича, воєвода Черінь – глави адміністрації Череня, Пилип Гак – Максима Гака, а Марія має відразу чотири іпостасі: покритка (XVI ст.), репресована селянка (1920-30 рр.), радистка (1942 р.), художник-мистецтвознавець (XX ст.).

Отже, у романах «зв'язку часів» реалізуються принципи гри. Така авторська позиція спонукає митця до активного використання прийомів художньої умовності, до створення атмосфери

містичності, фантастичності, що модифікують правдоподібність сюжету. Вбачаємо тут риси «магічного реалізму» та фантастики. На це вказує, до прикладу, дематеріалізація собору в романі «Морок» Юрія Мушкетика.

Епічні полотна «зв'язку часів» в українській літературі II половини ХХ ст. стали національною концепцією художньо модельованої історії, сприяли розвитку історичного роману та сучасного функціонування цього жанрового різновиду. Авторська концепція жанрової поетики романів «зв'язку часів» Юрія Мушкетика сприяла появі низки прийомів і засобів художньої реалізації романної форми, серед яких виокремлюється принцип моделювання поліфункціонального образу історичної пам'ятки. Визначальні характеристики цього образу такі: наскрізність, смислова та емоційна насиченість, символічність та провідне композиційно-сюжетне значення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гуляк А. Б. Історична проза Юрія Мушкетика: проблеми сучасної рецепції. Вісник Маріупольського державного гуманітарного університету. Сер.: Філологія. 2009. Вип. 2. С. 35-59.

2. Дончик В. Г. Істина – особистість. (Проза Павла Загребельного). Літературно-критичний нарис. Київ : Рад. письменник, 1984. 248с.

3. Дончик В. Г. Український радянський роман: рух ідей і форм. Київ: Дніпро, 1987. 429 с.

4. Зелененька І. А. «Чиї це ілюзії стенають плечима, якого народу...»: Тарас Мельничук і літературний процес 60-90-х років в Україні. Монографія. Вінниця : «Едельвейс і К», 2008. 152 с.

5. Кондратюк М. В. Жанрова специфіка українських романів «зв'язку часів». Вісн. Житомир. держ. пед. ун-ту. 2004. № 15. С. 146-149.

6. Пономаренко В. В. Поетика та проблематика романів «Чорний Ворон» («Залишенець») та «Маруся» Василя Шкляра : дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01. Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2019. 199 с.

7. Рудяков П. Югославський історичний роман 40-80-рр. ХХ ст. Особливості історичної концепції та оповідної структури. : дис... докт. філол. наук. : спец. 10.01.04 – література зарубіжних країн / Ін-т л-ри ім. Т. Шевченка. Київ, 1995. 332 с.